

Anyai nagyapám F A E volt, családjunk nemcsak feje, hanem megítélésem szerint legkiválóbb tagja, akinek szellemi és lelki tulajdonságai nemcsak oldalágaimban, hanem unokáimban is boldogan és büszkén keresem és fedezem fel. 12 éves voltam, amikor vagy két éves betegeskedés, majd synylődés után /agyvérzés következtében/ meghalt, de több mint 6 évtized után alakja a legélénkebben él még emlékezetemben, mint olyané, akire mindig csak fel lehetett tekinteni. Ami jó talán bennem van, azt anyám nevelésének köszönhetem és az ő közvetítésével nagyapámnak. Betegségéig mindig oly buzgón foglalkozott velem, mintha édesapám lett volna, mert azt kívánta helyettesíteni.

Egy kicsiny kun községben, egy 13 éves zsidó gyereknek fekete ruhát varratnak, jól felhajtott kabátujjakkal és nadrágszárakkal, hogy amint majd növekszik, legyen mit lebocsájtani, a szárakat lebocsájtani. Belevarrnak még 10 forintot, azután utnak eresztik, hogy tanuljon. Hova máshova, mint a pozsonyi jesivába /rabbiképzőbe/. Ott szorgalmasan tanul is, de egyszer csak besuggják a mesternek, hogy mit olvas szabadidejében. Felkutatott holmijai közt megtalálják romlottságának döntő bizonyítékát, Goethe egy kötetét és természetesen azonnal kizárják a szent collegiumból az elvetemült szakadárt. Nem tudom, tőle örökölt-e forradalmár hajlamaimat, vagy legalább is örökös ellenzékeskedésemet. Érdekes, hogy az ő egyik testvérének leszármazottja, A Gy, akit a kommunista illegális tevékenység és erős propaganda képességeinek elismerése gyanánt halála után napjainkban azzal tiszteltek meg, hogy egy utcát neveztek el róla, még pedig azt, amely addig Wekerle Sándor nevét viselte, aki mint miniszterelnök az egyházpolitikai törvényeket megszavaztatta ugyan, a magyar országgyűléssel, de éppoly kevéssé volt zsidó, mint kommunista. Érdekes, volt anyám elbeszéléséből hallanom, hogy nagyapámnak a szidó papnak, modernnek tartott felfogása miatt a makói tulzott és vakbuzgó zsidók egy csoportja éjjel macskazenét adott és lakásának ablakait betörte. Pedig olyan mélységesen vallásos és hívő lélek volt, amelyet éppen papok között is csak ritkán találunk. A Pozsonyból elhajszolt, kicsapott diák Bécsbe megy és ott rövidesen leteszi az akkor 9 évfolyamból álló gimnázium tanulmányainak megfelelő vizsgákat megánxtortanulás után. Onnan pedig Prágába siet, ahol az akkor hírneves professzorokkal dicsekvő egyetem bölcsészeti fakultásán filozófiát, történelmet hallgat. Nehéz időkben tulnyomórészt elpusztult családi okmányokban nincs előttem becsesebb annál a két ivnél, amelyekben a prágai filozófiai collegium dékánja igazolja a következőket: F A, aki izsáki születésű, az 1848. év első, ill. második szemeszterében

az általános neveléstani nyilvános előadásokat igen szorgalmasan látogatta. Nagypapától hallottam, hogy a nehéz főcseréjei napokban kemény őrszolgálatot kellett teljesítenie, mint az egyetemi légiónak tagjának. Egyetemi filozófiai tanulmányainak bevégeztével úgy látszik, hogy megszerzi a doktorátust. A doktori címet annak idején egy zsidó rabbinak nem volt illendő itthon használni és én magam csak egy nyomtatott füzetten bukkantam rá erre a jól rejtegetett titokra.

Tanulmányai végeztével hazamegy és "incognitóban" nyit be a szülői házba. Édesanyja megkérdezi, hogy honnan jön és mikor meghalja, hogy Prágából, lelkendezve kérdezi, hogy nem ismeri-e véletlenül az ő fiát. A fiu szeméből könny csordul ki, elviselhetetlen neki, hogy édesanyja sem ismer rá és zokogva borul anyja keblére. Hányszor hallottam ezt elmesélni.

Jelentékeny ember benyomását kellett keltenie. Szokás volt az, hogy az uralkodó utazásai során az egyházközségek lelkészei tisztelegjenek előtte, kezdve a katolikuson, és végezve a zsidón. Mikor másodízben volt alkalma Ferenc József elé kerülni, a király így szólt: a tisztelendő urat már ismerem. Valószínű, hogy a cerclet rendező előzetesen figyelmeztette az uralkodót, hogy mivel bájölhatja el a megszólítottat, de az sem lehetetlen, hogy Ferenc József ismerten kivételes személyi memóriájával csakugyan reá ismert. Nekem obskurus kis vidéki városok ezen papjára vonatkozólag két szeélyes értesülésem van. Egy kollegám, akivel egyidőben, de más osztályon dolgoztam a Rókus kórházban, megemlítette, hogy ő mint szegény fiu, templomi kórusban énekelve keresett valami kis pénzt. És ilyen minőségben szerepelt vagy 20 év előtt a pozsonyi zsinagógában dr.

F J állami főorvos esküvőjén, akit édesapja a makói főrabbi adott össze menyasszonyával. Szerinte egyetlen egyházi beszéd sem hatott rá oly mélyen, mint amit akkor hallott és az átszellemült, jóságos öreg papnak és apának alakja kitörölhetetlen emlékezetéből. Még régebb eredetű egy nálam jóval idősebb betegnek /L K - nak/ édesanyjának emléke nagypapáról. Mikor bemutattak neki, megkérdezte tőlem, nem vagyok-e rokonságban az elhalt fiatal költővel, M E . Azt válaszoltam, hogy nagybátyám volt. Akkor hát ön F A rabbi unokája. És így folytatta: az ön nagypapja egész fiatal pap korában adott össze férjemmel, mert esküvönket vidéki birtolunkon tartottuk. Azóta sem tudom elfeledni sem őt, sem szavait. Büszke lehet nagypapjára. Az is vagyik, válaszoltam, és pedig nem kis mértékben, de kisgyerek korától fogva. Fényes Adolf, a kitűnő festőtől is többször hallottam emlegetni nagypap kiválóságát.

A hittudományban való jártasságáról persze nem szólhatok, csak annyit tudok, hogy gyakran szállt ki egy fél napra nálunk Szegeden,

livrés lakója szokott évente egy kosárral virágot hozni. Erről a helyről származott a finom, érzelmes, kedves családanya és ezt a csillagot vesztette el a fiatal, de népes család.

A gyermekek értetlenül állottak, mikor apjuk hamarosan újra nősült. Én már gyerekkoromban, még nagyapám élete alatt és különösen hosszas betegsége folytán tisztába voltam azzal, hogy egy vidéki lelkész négy leánnyal és /akik közül a legidősebb sincs még 17 éves/ és két fiatal gyerekkel, akik közül az ifjabb alig 3 éves, nem hagyhatta a házat asszony nélkül. De hol akad feleség 6 kisgyerek mellé? Nagyapám egy vallásos családból származó, felvidéki fiatal özvegyet vett el, aki még két leányt hozott a házhoz. Az elhalt édesanyjuk emlékére különösen féltékeny gyerekek persze nem nagy rokonszenvvel fogadták mostohájukat, akinek lelki és szellemi színvonala bizony nem érte el az elvesztett anyját, de még az övét sem. Egymás rajongó szeretete és a "jövvényekkel" szemben való konok ellenállás vaskapocsként főzte véd és dacszövetségbe a 6 anyátlant és különösen azt hánytorgatták fel mostohájuknak, hogy nemcsak érezhetően, hanem láthatóan előnyben részesítette saját gyermekeit a legkisebb gyerekekkel szemben. Hiszen tulajdonképpen ezen lehetetlen csodálkozni, csak hogy a csiszolt szokásokhoz szokott nagyobbacska gyerekek nehezebben bírták az egyszerű lélek kendőzetlen lélek részrehajlását. Sohasem neveztek egymás közt másképpen, mint "ú". Nem azt mondták, hogy "ő", hanem céloztak vidéki, zsargon kiejtésére. Az én benyomásom szerint alapjában véve jólélek lehetett, akit persze a hideg, sőt lenéző tartózkodás megint csak elkekerítetett. Arról tanuszkodhatom, és később is mindig tanuskoztam anyám és testvérei előtt, hogy korai és hosszas vendégeskedésem folyamán a nagyapai házban részéről mindig csak a legnagyobb kedvességet tapasztaltam, pedig az ő terhét jelentéssel, ha nem nagyon, de bizonyára fokoztam.

A rabbi gyermekei természetesen csak a zsidó iskolába járhattak, Maken pedig csak elemi iskola volt ilyen. Volt ott azonban egy nagyon kiváló tanító, S. M., akire még magam is jól emlékszem, komoly, sőt talán túl szigorú, de jómodorú, okos és feltűnően művelt férfi, aki nemzedékeket oktatott, tanítványai szerint káprázatosan sokoldalúan és megbízható mély tudással. Velem sokszor beszélgetett igen nyájasan. Az azonban amit az elemi négy vagy hat osztályába tanultak, persze nem volt elég E. M. gyermekei számára. Esténként a nagy asztal mellé ülve hallgatták apjuk oktatását és ez a szoros szellemi kapcsolat olyan területeken, amelyek az új feleség és gyermekei számára nemcsak járhatatlanok

de teljesen érdektelenek is voltak, kínai falként választotta ketté a két idegen világot. A tudós, kedves, de szellemekben követelő és szigorú apa felolvasott nekik és magyarázatokat fűzött az olvasmányhoz, amelyek főleg a történelem, az irodalom és a művészet köreire vonatkoztak. Fogalmam sincs, vajjon szóba kerültek-e és milyen mértékben a reális tudományok, a számítás, stb. A valláserkölcsös nevelés, a jómodor csiszolása és a nyelvek nevezetesen a német tökéletes eljajátítása játszotta a vezerszerepet. Az olvasmányokat szeminarisztikusan beszéltek meg. Hosszas és nagy viták is folytak, melyekben az apa csak a végén szólt be, a legkülönbözőbb kérdésekről. Anyám elbeszéléséből tudom, mennyit vitákoztak azon, hogy ha történetesen Rómába kerülne apjuk, szabadna-e belépnie a Szent Péter bazilikába, vagy szabadna-e azt meg se tekinteni. A legismertebb országos nevű családjukban a legifjabb gyerek, E volt, akiről később még sok szó fog esni. De a nagyocskák lányoknak már voltak "irodalmi sikereik", mielőtt még E elhalt anyjának éneklő madárkája írni tudott. De már az első elemiben verset írt E és azt büszkén mutatta anyámnak. Nem vers ez E bubi, mert őt általában így nevezték és még én is, a nála 14 évvel fiatalabb. Nem vers ez, hiszen még csak nem is rimel /a gyermekek első "verse" rendszeren nem ritmusos, hanem csak makámra szerű rimelés/. De hiszen nem írtam végig a sorokat, választott E, nézzétek csak meg, nem f végződnek ezek egyformán.

A nagytekintélyű papot és apát, aki nagy igényekkel, nagy követelményekkel és nagy szigorúsággal nevelte gyermekeit, ezek ellenére /vagy talán éppen ezért/ rajongásig szerették gyermekei. Anyám csak nem negyed századdal apja halála után is csak könnyes szemekkel tudott reá emlékezni és beszélni és kifogyhatatlan volt a szülői ház élményeinek elmondásában. Fénypont volt az, amikor estefelé, lámpagyújtás előtt a kissé már fáradt apa a paplak kis udvarába fogócskát játszott gyermekeivel. Én magam benne az Isten és ember szeretetét oly mértékben láttam, vagy éreztem megtestesülve amelynél nagyobb egész életem folyamán soha senkiben sem találtam. Ami elnéző és megbocsátó volt mások gyarlóságaival szemben, oly szigorú volt önmagával és övéivel szemben. Egy levelében lelkére köti anyámnak, hogy szellemi nevelésem helyett, anyálya 10 éves korom után már nem kellett olyan nagy gondot fordítani, főleg szíven, kedélyem fejlesztésén fáradozzon. Mert az apai hatalom nem szűnt meg, amikor a gyermekek új családot alapítottak. Amikor újonnan nősült idősebb fia új háztartásába vendégül kérték, így szólt anyámhoz: utazz fel Poszonyba és figyeld meg diszkréten,

vajjon, az új háztartásban szigorúan betartják-e a zsidó étkezési törvényeket. Hiszen nem csodálkoznám, ha könnyítéseket engednének meg maguknak, a meglehetősen terhes szabályokkal szemben, amelyekhez tudom, hogy nincsen kötve vallásunk lényege. De én egész életemben mindig a leghigorubbán ragaszkodtam ezekhez és hivatásomból kifolyólag híveimtől is ezt kívántam meg. Nem szeretnék öreg napjaimra változtatni ezen és még kevésbé szeretném, ha jóakaratu vagy esetleg jóhiszemű megnyugtatók esetleg félrevezetné. Én tudom ugyan, hogy éppen ezekre a törvényekre te éppen kevesebbet adsz, de tudod, hogy mennyire szeretlek és megbízom benned, azért is, mert édesanyám nevét viseled! Anyám külön e célból Poszonyba utazott, noha ez nem kis anyagi terhet jelentett számára. Ellenőrizte a háztartást és amikor biztosította nagyapámat, hogy nyugodtan étkezhet fiánál, akkor került csak sor a látogatásra. Anyám mesélte el mosolyogva, hogy éppen az első ebéd alkalmával nagy vita volt, az ifjú férj és feleség között, hogy szabad-e az ebéd végén a finom sütemény után felszolgálni olyan főtt kukoricát, amelyet a szakácsné nem zsiros, hanem tejeslábasban főzött meg vízben. Már említettem volt, hogy az ifjú pár házasságát ő áldotta meg. Mivel azonban a menyasszony finom családjának szigorú ragaszkodásában az ősi hagyományokhoz nem bízhatott, a menyegzői lakomán nagyapám étvágytalanságára hivatkozva csak jelen volt, kedves szóval tartotta a társaságot, de nem evett semmit. A F... leányok természetesen el sem tudták képzelni azt a lehetőséget, hogy édesapjuk ne étkezhessen nyugodtan náluk, halála után azonban mind abbahagyta az étkezési törvények betartását.

A makói pap családjára, a F... fiukra és leányokra és ezek leszármazottaira a "F... -gén"-re jellemző a kötelességtudás, a szorgalmas, sőt megfeszített munka, egy bizonyos fokig az érvényesülni akarás, de tartózkodás a törtéteztől. Ezentúl ritka és nem kiáltó kivétellel: a szigorú erkölcsösség, a mély érzések, az anyagi eszközök megbecsülése, de nem túlbecsülése és mindezek corolláriuma gyanánt a felelősségvállalás, amelyet senki másra áthárítani nem lehet, de nem is szabad. Ha a leszármazottak közül valamelyikünkben ezek a tulajdonságok halványabbak, vagy éppen más vonások által ellensúlyozottak, vagy árnyaltak, akkor nem tartom valószínűtlennek, hogy ez másunnan kapott gének hozzáelegyüléséből származik. Nem kérkedésből állítom ezt, mert magamat is a gyarlóbbak közé számítom, de mindez nem ingatja meg azt a meggyőződésemet, hogy családjunk egyetlen leszármazottjából, még a leggyarlóbból sem hiányzik teljesen a családalapító ősi kiválóságának valamilyen nyoma. Ez végre is éppoly kevésbé meglepő, mint a Habsburg alsóajak, a Bourbonok /vagy saját családom/ "kos" orra, vagy a francia Carnot és

a svájci B család örökölt tehetsége. És én F A

lelki és szellemi tulajdonságai, mint családi hitbizományom féltve őrzött kincseit mohó izgatottsággal kutatom és boldogan és büszkén fedezem fel unokáimban. Az ő főtulajdonsága a szeretet volt, amely lyel egyformán élte magához családjá minden egyes tagját. Mint Emil fia írja, talán legszebb költeményében, Az öreg urban:

A régeből szive maradt csak,
Mondjátok, van-e rajta felt.
A gyűlöletből egy szemernyi,
Ha rátapadt-e valaha?
Mert nem tudott mást, mint szeretni
Ugy, mint még senki és soha.

A szigorúságot, amellyel érzelmeiben és becsületben minden leszármazottjától a legmagasabbat követelte, nem nemlyosíthatta el ennek a szeretetnek a fénye. Bár a szellemi kincseket ugyancsak megbecsülte, sőt ezek gyarapítását az övétől meg is követelte, a lelkiek primációját mindig hangsúlyozta. Megmaradt leveleinek szinte visszatérő refrénje ez volt. Istennívó volt, amilyenl életemben csak annyival találkoztam, amennyit egyik kezem ujjaival megszámolhatnak; pedig egy csomó különféle vallású főpapot, püspököt és érseket ismertem. Megbocsájtó és megértő másokkal, soha magával szemben. Szigorú vallási érzése ellenére vagy talán éppen ezért soha sem volt vakbuzgó.

Négy éves koromtól fogva kézen vezetett naponta a templomba. Ha az unokák a mákói vakáció után hazautaztak, hivatalos bélyegzővel adott egy papírszeletet, bizonyítványt arról, hogy "Braun E nagyon jól viselte magát". Ezt nagy büszkeséggel őriztük meg. Mikor anyámat 33 éves férje temetéséről nagyapám az elárvult lakásba visszavitte, hálát adott az Istennek. Ugyan apám, kérdezte a lázadó lelkű elkinzott özvegy, hogyan van ok most a hálaadásra? Hogyne volna lányom, hiszen Isten kegyelme adta meg neked a csodálatos erőt ilyen csapás túlélésére.

Mély bölcsességének több mondását őriztem meg a magam és enyei számára: Ne mérjen az Isten olyan csapást az emberre, amely az még kibír. Csak attól mentsen meg az Isten, hogy az embernek csupán egy baja legyen /mert ez feledteti a többit/! Ha elégedetlen vagy sorsoddal, elég egy pillantást vetned arra, aki bár egy lepcsőfokkal is még mélyebben áll.

Gyermekei kivétel nélkül egyforma rajongó szeretettel vettek körül életében, amelynek utolsó két évében szinte élő halott volt agyvérzés következtében. A fiuk két-három hetenként látogatták elég hosszú utazással. A lányok közül az egyik rendszeresen mellette

tartózkodott egy állandó férfiápoló mellett, akinek a magával tehetetlen nehéz testet emelni kellett, és akit a fiuk fizettek.

Mikor 1896-ban meghalt, temetésén valóságos népvándorlás volt. Hét beszédet tartottak felette reggeltől a késő déli óráig, amelyre a legközelebbi hozzátartozók elkinzottan hallgattak. De még ma is fülemben cseng az aradi főrabbinak, dr. R. S. nak, szinte szenvedélyes ékesszólású beszéde, amelyben megkérdezte a jelenlevő tömeget, vajjon elképzelhető-e, hogy egy ilyen emberi élet nyom nélkül enyészék el, s nem volt-e nagyapám élete a lélek hallhatatlanságának megdönthetetlen bizonyítéka. A hosszú poros utat a nap tüzében a nők kocsin tették meg, de gyalog mentek a haláttaskocsi után nemcsak gyermekei, hanem a hitközség és város vezető emberei is és meghatva láttuk, amint közvetlen alárendeltje, az alrabbi, az ősz Dajen /bíró/, S. J. azt az imát mondja el a sir fölött amelyet a ritus szerint csak a fiuk mondhatnak szülei sirján.

A testvérek egymáshoz való erős kötöttsége, egymásban való törhetetlen bizalma, a családi összetartás, a családfő halálával sem szűnt meg. Évről évre meglátogatták a szülők sirjét, noha ez a szegény nővérektől nem kis anyagi megterhelést kívánt, a két fiutól pedig hosszabb és fáradságos utazást és hivatásuktól nem könnyű elszakadást. A makói sirkertben a rabbi sirja a"legelőkelőbb helyen volt, legtávolabb a temető bejáratától. Pár lépésnyire tőle van nagyanyám sirja, mindkettő héberbetűs felirással csupán.

M. E. egy a családi körről szóló szép költeményében azt írja:

Árva lett a házunk, árvábbak a hantok
Ti fekete feljők, ha arra rohantok,
Sirjátok el ottan temetetlen gyászunk.
Mi a sirjainkra csak innen vigyázunk.....

Mig mi hazajártunk, csöndes nyáriéjén
Egy egy pillanatban mennyi bánat fér el,
Mig mi odavoltunk, mire visszajöttünk
Valami azt sugja: ő járt itt közöttünk.

Az "ők" a családfő volt, hiszen édesanyját E. nem ismerhett s azért mégis halálos ágyán azt kívánta, hogy Makón temessék el. Ott is temettük el és a romantikus szentimentális kettétört márványoszlop aljára, amely sirhantján áll /ajánlatomra/ egyik verséből, ill. fordításából idéztük a következő sorokat:

Oh, szüleim, kik itt nyugosztok
Oh, jaj, az élet fáj nagyon.
Egy sirhalom, amire vágyom,
Mellettetek pihenni vágyom
Egyetlen vágyam, óhajom.

Mózes ibn Ezra /Juda Halevi a legnagyobb zsidó költő rokona/